

HERAKLEİTOS VE LAO TZU'NUN DÜŞÜNCELERİNİN LOGOS VE TAO KAVRAMLARI MERKEZİNDE KARŞILAŞTIRILMASI*

Comparison of Herakleitos and Lao Tzu with reference to the Concepts of Logos and Tao

İsmail Hakkı Kumbasar**

ÖZET

Düşünce tarihi boyunca, farklı kültürlere has düşünceler gelişmiştir. Bunları birbirinden temel bazı özellikleriyle ayırmak, ona uygun bir yaklaşım geliştirmek mümkün olmuştur. Bu, farklı kültürden bir düşünceyi anlamaya çalışırken bir kolaylık sağlamakla birlikte, belli bir kültür içinde değerlendirerek düşüncenin eksik bir şekilde ele alınmasına da sebep olabilmektedir. Dünyanın farklı noktalarında, birbirinden neredeyse tamamen farklı kültürlerinde yetişen bazı büyük düşünürler, kültürel değerler içinde ele alınamayacak kadar zengin ve kapsamlı düşünceler ortaya koymuştur.

Kültürel değerlerle sınırlamadan, bir düşünürü ele almak için bazen farklı kültürde benzer bir filozofla kıyaslamaya gitmek ufuk açıcı olabilmektedir. Tabir caizse, burada bir kültürü diğerine kırdırmak şeklinde bir yaklaşımdan ziyade, kültürün ötesinde daha evrensel bir düşünce olarak ele alma imkanını sağlamaya çalışmak gibi bir amaç gütmek doğru olacaktır. Bu çalışmada da, mümkün olduğunca kültürel sınırlamalara bağlı kalmadan ve fakat aynı zamanda onları tamamen yok da saymadan, Herakleitos ve Lao Tzu gibi iki büyük düşünürü, özellikle Logos ve Tao kavramları üzerinden karşılıklı olarak kıyaslayarak anlamaya çalışma amacındadır.

Anahtar Kelimeler: Herakleitos, Lao Tzu, Çin Felsefesi, Grek Felsefesi, Logos, Tao

* Bu çalışmada Herakleitos hakkındaki bilgiler için, 2015 yılında İstanbul Üniversitesi'nde yaptığım "Herakleitos'un Logos Anlayışı" başlıklı yüksek lisans tezinden istifade edilmiştir. Orada daha geniş kapsamlı olarak ele alınan Herakleitos ve düşünceleri, burada bu çalışmaya uygun olarak yeniden ve daha sınırlı bir şekilde değerlendirilmiştir. Almanca olan kaynaklardan yapılan alıntıların çevirisi tarafımdan yapılmıştır.

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Felsefe Anabilim dalı
E-posta: ihkumbasar@gmail.com

ABSTRACT

Throughout the history, various cultures have developed set of ideas pertained to them. It is possible to differentiate them by their basic qualities and form different approaches. Interpretation of ideas in their own cultural contexts makes it easier to understand them, however this may also cause to evaluate them faultily. Some prominent thinkers who are raised in different parts of the world and sometimes almost utterly different cultural contexts have asserted such extensive and fruitful ideas that cannot only be evaluated in their cultural values.

It is sometimes intellectually stimulating to compare philosophers raised in different cultures without constrain ourselves with their own cultural contexts in order to fully understand them. In doing so, the aim is not to prefer or value a culture above the other, but to consider and evaluate them in a more universal light. In this article, my goal is to review two prominent philosophers Herakleitos and Lao Tzu by comparing them with regard to their two concepts Logos and Tao, without limiting them to their cultural contexts, but also without fully ignoring their cultural contexts in my analysis.

Keywords: Herakleitos, Lao Tzu, Chinese philosophy, Greek philosophy, Logos, Tao.

Giriş:

Felsefe ya da Düşünce tarihi deyince, çoğu insanın aklında ilk şekillenen, Antik Yunan düşüncesiyle başlayıp ağırlıklı olarak batı merkezli devam eden tarihtir. Buna İslam coğrafyası içinde gelişen ve yine Antik Yunan dünyasından alınan düşüncelerle İslam geleneğinin oluşturduğu düşünceler de dahildir. Nadir olarak Hint ve Çin düşüncelerini de dahil eden tarihçiler mevcuttur. Dünyanın kalan diğer büyük kısmı ise neredeyse hiç anılmamaktadır. Bunun böyle olmasına ilişkin yapılan en büyük eleştiriler, genel olarak Batı dünyasının özellikle Ortaçağ sonrası gelişen sömürgeci anlayışının sebep olmasıdır. Bu düşünceyi temellendirmek için birçok örnek verilebilir. Diğer yandan ama yine inkar edilemez bir gerçek olarak ortada duran, yazılı kaynakların varlığı ve çokluğu itibarıyla batıda düzenli bir düşünce faaliyetinin olduğudur. Sadece rakamlar üzerinden dahi yaklaşırsak, batı dünyası içinde üretilen eserler ve bunlara ulaşma imkanı bir çok kültürden daha fazladır.

Dünyanın farklı yerlerinde ortaya çıkmış düşünceler birbirinden sadece söylem itibarıyla değil, genel olarak ele alınan konulara nasıl yaklaşıldığı ile de ayrılır. Toplumların düşünce geleneklerini yansıtan belli başlı bir toplumsal akıl yapısı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bir Hint filozofunun konuları ele alış ve anlatış şekliyle bir İngiliz filozofun konuları ele alış ve anlatış şekli birbirinden farklıdır. Batı felsefesini oluşturan topluluklar arasında dahi bir ayırım yapmak mümkündür.

Alman felsefesi ya da Fransız felsefesi diye bir ayrıma gitme imkanımız mevcuttur ve bu felsefelerin kendine has bir tarzı olduğunu söyleyebiliriz. Bu düşünceleri ayırma imkanımızın olması tabii ki bunların birbirinden kopuk, konuları itibariyle ilgisiz oldukları anlamına gelmemektedir. Bilakis farklı dillerde konuşan ve yazan bu insanlar birbirlerini etkilemiş, düşüncelerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Neticede ağırlıklı olarak Avrupa'da üretilmiş düşünceleri batı düşüncesi ismi altında, doğu da üretilmiş düşünce faaliyetlerini ise doğu düşüncesi ismi altında değerlendirebiliyoruz.

Düşünce tarihi içinde insanın anlamaya çalıştığı birçok konu, farklı kültür ve düşünce ortamlarında yetişen filozoflar tarafından tekrar tekrar ele alınmıştır. Bazı konular felsefenin alanından çıkıp bilim alanına girerek, bazı konular bir şekilde geçerliliğini yitirerek felsefenin konusu olmaktan çıkmıştır. Varlığa ilişkin, ahlaka ilişkin ve bunlara benzer konulara ilişkin sorunlar ise felsefenin konusu olmaya devam etmiştir. Yukarıda bahsi geçen düşüncenin çeşitliliği, herhangi bir konunun tıkandığı noktada farklı bir bakış açısıyla o konunun tekrar ele alınabilmesine imkan sağlamıştır. Kültürler arası bu düşünce karşılaştırmalarının kolaylık sağlaması gibi elbette sebep olduğu bazı zorluklar da olmuştur. Hakim ve güçlü bir düşünce yapısının, etnik ya da küçük gördüğü bir düşünceyi ele alırken, tamamen kendi üzerinden bir değerlendirme ile aslına uygun olmayan yorumlar geliştirme yanlısına düşülebilmştir. Yine toplumlara has şekillenmiş bazı kavramların aktarımı, aktarılan topluma has ve aslında farklı anlamlara gelen kavramlarla karıştırılmış olabilir. Bir örnek vermek gerekirse din ya da Tanrı bu kavramlardan biridir. Farklı dinlere mensup insanlar ortak olarak din ya da Tanrı kavramını kullanıyor olmakla birlikte, dinlerin çeşitliliği, din üzerine yazılan ve birbirine aktarılan metinlerin yanlış anlaşılmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin Hıristiyanlık ve İslam tek bir yaratıcıya inanan birer din olmalarına karşın, inanç esaslarında ciddi farklar mevcuttur ve din her ikisi için tam olarak aynı anlama sahip değildir.¹

Bu çalışmanın amacı, tam olarak belli bir felsefi konunun farklı düşünce dünyalarında nasıl ele alındığı değildir. Daha ziyade doğulu bir filozof / bilge olan Lao Tzu ve batılı bir filozof olan Herakleitos'un düşüncelerini, felsefelerinde önemli iki kavram olan Tao ve Logos üzerinden bir karşılaştırma yapmaya çalışmaktır. Az sayıda bazı örnek dışında her iki düşünce dünyası, yani doğu ve batı düşünce dünyası, belli bir düşünce kalıbının içinde değerlendirilmekte ve filozoflarda genel olarak buna uygun anlaşılmaya çalışılmaktadır. Biz, her iki filozofu, farklı düşünce dünyalarını bir kenara bırakarak birlikte değerlendirmeye çalışacağız. Yaşamlarındaki bir kısım benzerlikler, sembolik bir anlatım benimsemiş olmaları, varlığı bir bütün olarak algılamaları gibi benzer birçok ortak özellikleri, bizim böyle bir kıyas yapmamızı mümkün kılıyor düşüncesindeyiz. Doğulu ya da batılı, sömüren ya da sömürülen ve bunlar gibi bir ayırım yapmaksızın, insanlığın ortak bir değeri olarak anlamaya çalışacağız. Tabii ki

¹ Teslis inancı veya ilk günah inancı, iki dini anlayışta kökten bir farkın varlığına işaret eder.

kültürel zenginlikleri, farkları yok saymamız mümkün değildir. Bunları ayırışmaya değil, insanlığın ortak üretimine katkı sağlayan unsurlar olarak değerlendirmekteyiz. İnanıyoruz ki İnsan olmak ortak paydadır ve kültür sadece bu insanlığı nasıl gösterdiğimizdir.

Temel kaynaklarımız öncelikle Lao Tzu'ya atfedilen “Tao te King” ve Herakleitos'un fragmanları. Orijinal dillerinden okuma imkanımız olmadığı için, her iki eserin de Türkçe çevirileriyle beraber Almanca çevirilerinden istifade ettik. Türkçeye “Öğreteler”² olarak çevrilmiş “Tao te King”in Almanca birçok çevirisi arasında, kapsamlı bir açıklama da dahil edildiği için Richard Wilhelm'in³ çevirisini kullanmayı tercih ettik. Herakleitos'un fragmanlarını ise Türkçe çeviriler arasında Grekçe aslından çevirmiş olan Cengiz Çakmak'ın⁴ çevirisini kullandık. Yine Almanca kaynak olarak, fragmanları derleyen Hermann Diels'in⁵ çevirisini esas aldık.

İkincil kaynaklar konusunda, bilindik ve sınırlı olan tarihi verileri tekrarlamak dışında mümkün olduğunca farklı yorumda bulunmuş yazarları tercih ettik. Taoizm'e ilişkin kaynaklarda, özellikle popüler ve felsefesiyle çok ilgili olmayan kaynakları dahil etmedik ki maalesef kaynakların çoğu bu yönde. Dahil etmediğimiz fakat önemli kaynaklardan biri Ahmet Yüksel Özemre'nin çevirisiyle yayınlanmış ve Toshihiko İzutsu'nun kaleme aldığı “Taoculuk'daki Anahtar Kavramlar”⁶dır. Bu kaynağı dahil etmememizin esas sebebi, Chuang Tzu'nun Taoizm'ini esas alması ve onun düşüncesini İbn Arabi ile kıyaslamasıdır. Çevirmen anladığımız kadarıyla bire bir çeviri yapmak yerine, İslam tasavvufunda kullanılan kavramları esas alarak eseri aslından koparmadan, fakat diğer yandan da yorumlayarak çeviride bulunmuştur. Bu haliyle başlı başına bir çalışmanın konusu olmaktadır.

Dahil etmediğimiz bir diğer kaynak ise Lao Tzu'ya atfedilen ve pek bilinmediği iddia edilen “Hua Hu King” adlı kitaptır. Türkçeye “Bilinmeyen öğretiler”⁷ olarak çevrilen bu kitap, Taoizm üzerinde uzmanlaşmış kaynakların neredeyse hiçbirinde geçmiyor olmasından dolayı, biz de doğrudan dahil etmeyi uygun görmedik. Genel anlamda kitap, Lao Tzu öğretileriyle çelişmiyor olsa da, başkaca kaynaklardan teyidi ni yapma imkanı bulamadığımız için biz de şüpheli yaklaşmayı tercih ettik.

Çalışmamızda sırasıyla Lao Tzu, genel felsefesi ve özelde Tao'nun anlamı, sonrasında aynı şekilde Herakleitos'u, genel felsefesi ve özelde Logos'un anlamını açıklamaya çalışarak hareket edip nihayetinde metinler arası ilişki kurmaya çalıştık.

² Lao Tzu, çev: İsmail Taşpınar, Öğretiler, (İstanbul: Kaknüs yay., 2. baskı 2007)

³ Richard Wilhelm, Laotse – Tao te King, (Köln: Eugen Diederichs Verlag, 1984)

⁴ Herakleitos, çev: Cengiz Çakmak, Fragmanlar, (İstanbul: Kabcacı yay., 2. baskı, 2009)

⁵ Hermann Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker, (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1903)

⁶ Toshihiko İzutsu, çev: Ahmet Yüksek Özemre, Taoculuk'daki Anahtar Kavramlar, (İstanbul: Kaknüs yay., 2.baskı 2003)

⁷ Lao Tzu, çev: İsmail Taşpınar – Amine Gülşah Coşkun, Bilinmeyen Öğretiler, (İstanbul: Kaknüs yay., 2. baskı 2007)

Lao Tzu ve Tao

Tarih açısından baktığımızda Türklerin Çinlilerle münasebeti birçok başka topluluğa nispetle çok daha eskilere dayanmaktadır. Buna rağmen, düşünce hayatının etkileşimi açısından, en azından yazılı kaynakları göz önünde bulundurduğumuzda başka birçok topluluğa, özellikle batılı topluluklara nispetle çok az bir etkileşim olduğu görülmektedir. Yakın zamanlar göz önünde bulundurulduğunda hatta, Çin düşüncesine ait eserler batı üzerinden gelmiş ve batı dillerinden yapılmış çevirilerle dilimize kazandırılmıştır. Maalesef bunlar arasında akademik çalışmalar da yetersiz kalmıştır ve çoğu muhtelif yeni maneviyatçı, köklerinden kopuk daha ziyade ticari maksatla kaleme alınmış hissi uyandıran çalışmalardır. Cinselliği, sağlıklı yaşamı, stresle başa çıkma yolları gibi popüler konuları bazı eski kavramlarla aslında gayet modern bir biçimde, düşüncenin bütününden kopuk bir şekilde ele alan çalışmalardır.

Lao Tzu'nun tam olarak ne zaman doğduğu belli değildir. Hackmann, Lao Tzu hakkında ilk yazılı kaynak olan Çinli tarihçi Szi-ma Tchi'nin (M.ö.1. yy) kesin bir doğum tarihi vermediğini fakat gelenek içinde kabul gören tarihinin M.ö. 604 olduğunu belirtir.⁸ Hayatı hakkında anlatılanlar doğal olarak kesin bilgiler olamamakla birlikte yer yer de efsanevidir. Lao Tzu'nun asıl adının Lao Tan (Li Tan) olduğu ve Konfüçyüs ile aynı zamanda yaşadığı, kendisinden daha yaşlı olduğu belirtilmektedir. Doğduğu Honan eyaletinde resmi bir görevi olduğu kabul edilmektedir.⁹ Ona ait olduğu kabul edilen eserin kendinden sonra kaleme alınmış olması, doğum tarihine ilişkin bazı şüphelere sebep olmuşsa da, muhtemelen sözlü olarak uzun bir süre aktarılıp sonradan kitaplaştırılmıştır. Bu süre zarfında tabi sözlerinin ne kadar değişmiş olabileceğine ilişkin bir tespit bulunma imkanı yoktur. Efsane olarak anlatılan kısımda ise, Lao Tzu, devlet ve toplum düzeninin bozulmasından duyduğu rahatsızlıktan dolayı görevinden istifa edip batıya doğru göç etmeye başlar. Hien-Kou geçitine vardığında, geçitin bekçisi geçiş izni vermek için kendisinden düşüncelerini öğrenmek ister ve Lao Tzu bunun üzerine Tao Te King adlı eseri yazıp kendisine verir. Sonrasında Lao Tzu hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir.¹⁰ Bu geçitten geçtikten sonra kayıplara karışmıştır.

Efsane olarak anlatılan bu olay, genel olarak Taoist düşünceyi yansıtması açısından çok uzak bir ihtimal olarak da durmamaktadır. Lao Tzu ve diğer Taoist düşünürlere göre insanın yapması gereken toplumsal yaşamdan uzak durmak ve öncelikle bireysel olarak aydınlanmayı yakalamaktır.

⁸ Heinrich Hackmann, *Chinesische Philosophie*, (München: Verlag Ernst Reinhardt, 1927) s. 53

⁹ Fung Yu-Lan, çev: Fuat Aydın, *Çin Felsefesi Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yay., 2009) s.127

¹⁰ Lao Tzu, *Bilinmeyen öğretiler*, s. 8

“Nitekim Taocular Çin’de toplumdaki yozlaşma ve çöküşün etkilerinden bir kopuşu temsil ediyorlardı. Onlar dünyadan el etek çekmeyi ve ilkel topluma geri dönüşü vaaz ediyorlardı. Öğretilerinin yaygınlaştırılmasına dönük her türlü çabaya karşı koyuyorlardı, çünkü onlar için bu tür çabalar beyhude ve hatta zararlıydı. Onlar sadece bilgenin kendini Tao’yu araştırmaya vermesiyle ve ortaya koyduğu güzel örnek yoluyla insanların kendisini takip etmesiyle ilgileniyorlardı. Örgütlenmiş toplum kendi bünyesinde kaçınılmaz / önüne geçilmez kötülükler barındırıyordu ve ıslah ya da düzeltme çabaları beyhudeydi”.¹¹

Yukarıdaki alıntının sahibi Suzuki, devamında Taoistleri Grek düşüncesindeki Stoacılar benzettirmektedir ve fikirlerinin birbirine yakın olduğunu savunmaktadır.¹² Bu şekilde batı felsefesi içinde farklı filozoflara ya da gruplara benzeten başka kişilerde vardır fakat konumuz Herakleitos’la bir benzerlik üzerine olduğu için bunları detaylıca aktarmayacağız.

Suzuki’ye benzer bir şekilde Peter Woo da, Taoist düşüncenin doğuşunu toplumun yozlaşmasına, adaletsizliğin gittikçe artmasına ve ahlakın yeniden tesis edilebilmesi için doğduğunu belirtmektedir.¹³ Bir noktaya kadar bu fikirlere katılmakla, bu durumu bir tetikleyici olarak düşünebilmekle beraber, Taoizm’i toplumsal bir düzen olarak ele alamayacağımızdan dolayı tamamen de bu düşüncelere katılamıyoruz. Nitekim yakın dönemde ortaya çıkmış Konfüçyüs ve takipçileri de ahlaka önem vermekte ve toplumsal bir sistem önermektedirler. Buna karşın Taoizm gayet bireyci ve bir yanılla toplumsal bir yapı kurmak için hiç de müsait değildir.

Lao Tzu’nun şahsı hakkında bu sınırlı bilgilerden sonra, Tao kavramına geçmeden önce genel hatlarıyla Taoizm’i aktarmak yararlı olacaktır. Bugün için yaygın olarak bilinen ve Taoizm’le ilgili olan kitaplar daha ziyade dinsel taoizmle alakalıdır. Taoizm biri dini biri felsefi olmak üzere iki kol halinde gelişmiştir fakat dini Taoizm daha yaygın hale gelmiştir. Çoğu yerde her iki kol da birbiriyle karıştırılmış ve tek bir Taoizm varmış gibi hareket edilmiştir.

“Taoculuk’a gelince, Tao chia (Taocu okul) olarak isimlendirilen bir felsefe olarak Taoculuk’la Taocu din (Tao chia) arasında bir ayrım vardır. Onların öğretileri, yalnızca farklı değildir; tamamıyla, birbirlerine zıttırlar. Bir felsefe olarak Taoculuk, tabiatı takip etmeyi öğretirken bir din olarak Taoculuk tabiata karşı çalışma doktrinini öğretir. Mesela Lao Tzu ve Chuang Tzu’ya göre, ölümün takip ettiği hayat, tabiatın akış yönüdür ve insan, bu tabii akışı soğukkanlı bir şekilde takip etmelidir. Ancak, Taocu dinin ana öğretisi, ölümden nasıl kaçınılacağına ilkesi ve tekniğidir. Bu ise açıkça tabiata karşı çalışmadır. Taocu din, tabiatın fethi olan, bilim ruhuna sahiptir.

¹¹ Daisetz Teitaro Suzuki, çev: Ahmet Aydoğan, Çin Felsefesi Tarihi, (İstanbul: Say yay., 2012) s.171

¹² A.g.e., s. 172

¹³ Peter K.Y. Woo, *Begriffsgeschichtlicher Vergleich Zwischen Tao, Hodos und Logos bei Chuang Tzu, Parmenides und Heraklit*, (München: Universitaetsbuchhandlung Heinrich Frank, 1969)

Bir kimse, Çin bilim tarihiyle ilgileniyorsa, dindar Taocuların yazılarını, konu hakkında ona daha çok bilgi verecektir.”¹⁴

Bu dünyada ölümsüz bir hayat fikrinin etkisiyle midir yoksa genel olarak ritüellerin daha anlaşılır olmasından dolayı mı bilemiyoruz ama dinsel Taoizm hem takipçi sayısı açısından, hem de genel etkisi açısından daha bilinir olmuştur. Örneğin gerek Amerikan sinemasında gerekse son dönem Çin sineması göz önünde bulundurulursa, burada Çin efsanelerine ilişkin çekilen filmlerde bariz bu dinsel Taoculuğun ölümsüzlük fikri kendini gösterir. Buna göre en büyük sır da o ölümsüzlüğü keşfetmektir. Tabi ki başka bazı unsurlarda mevcuttur fakat konumuzla alakalı olmamasından dolayı en yaygın fikri zikretmiş olup bu bahsi kapatmak uygun olacaktır.

Yu-Lan’a göre felsefi taoizm üç devreye ayrılmaktadır. Yang Chu’ya atfedilen fikirler birinci devre, Lao Tzu’ya atfedilenler ikinci ve Chuang Tzu’ya (Zuangzi) atfedilenler üçüncü ve son devreyi temsil ederler.¹⁵

“Taocu felsefenin başlangıç noktası, hayatın korunması ve hayata zarar vermekten kaçınmadır. Bunu gerçekleştirmede Yang Chu’nun metodu, “kaçmak”tır. Bu yöntem, toplumdan kaçan, kendisini dağlarda ve ormanlarda gizleyen sıradan münzevilerin yöntemidir. (...)

Lao-tzu’nun büyük kısmında ifade edilen fikirler, evrendeki şeylerin değişiminin temelini oluşturan yasaları ifşa etmeye yönelik bir teşebbüsü temsil eder. Eşya değişir, ancak değişimlerin temelini oluşturan yasalar değişmeden kalır. Eğer bir kimse, bu yasaları anlar ve eylemlerini onlara uygun olarak düzenlerse, o zaman her şeyi kendi lehine döndürebilir. Bu, Taoculuğun gelişimindeki ikinci safhadır.”¹⁶

Chuang Tzu’ya ait olan üçüncü safha bir hikaye ile aktarılmaktadır. Buraya hikayenin tamamını aktarmak yerine özetle anlatılanı belirtip geçeceğiz. Buna göre diğerlerine ilaveten Chuang Tzu kişisel gelişim için faydasız olmayı gerekli görüyor. Faydasız olmak ona göre orta yoldur ve yaşamı sağlıklı sürdürebilmek için gerekli olan özelliktir.

Yu-Lan’ın yaptığı bu ayırım bütün araştırmacılar tarafından yapılmıyor. Bu ayırımda dikkat çeken, Lao Tzu’nun Yang Chu’dan yaklaşık iki asır önce yaşamasına rağmen, Taoculuğun ilk devresini Yang Chu’ya fakat önce yaşamış olan Lao Tzu’nun ise ikinci devresini temsil ediyor olmasıdır. Yu-Lan burada anladığımız kadarıyla şahısları değil, eserleri göz önünde bulundurarak böyle bir tasnifi yapmayı uygun görmüştür.

Başka araştırmacıların ve uzmanların bu tür bir ayırma gitmeme sebepleri anladığımız kadarıyla, mevcut eserler her ne kadar bu düşünürlerden birine atfediliyor olsa da, belli bir yazar tarafından kaleme alınmış olmaktan ziyade Taocu gelenek

¹⁴ Fung Yu-Lan, s.5

¹⁵ A.g.e., s.88

¹⁶ A.g.e., s.89

içinde farklı farklı yazarların derleme birer eserleri olabileceği ve fakat bu üstatlara atfedildiklerinden dolayı gelen kabuldür. Bugün eldeki bilgilerle her iki yaklaşım da savunulabilmektedir.

Bu çalışmada, biz diğer düşünürleri mümkün olduğunca dahil etmeyip daha ziyade Lao Tzu ve onun eserinde geçtiği haliyle Tao kavramı üzerinde duracağız. Bunun için tabi yine Taoizm'i, onun temele alındığı şekliyle aktarmaya çalışacağız. Doğrudan Taoizm konumuz olmamakla beraber, kavram olarak Tao'yu anlamak için mecburen Taoizm'den de bahsetmek durumundayız.

Lao Tzu'nun öğretisinin temelinde bilgelik için 'hiç olmak', ahlak için de 'hiçbir şey yapmamak' vardır.¹⁷ Bilgelikten kasıt tabi ki Tao'yu bilmektir ve ahlaklı olmak da Tao'ya uygun bir yaşamdır. Daha önce de kısaca bahsi geçen, hiç olmak ya da faydasız olmak, dikkat çekilebilecek bir özellik sahibi olmamak anlamındadır. Bir açıdan herhangi biri gibi olmak, ne iyilikte ne kötülükte kimseden fark edilir bir özelliğe sahip olmamaktır. Peter Woo da buna dikkat çekerek, Lao Tzu'nun kitabını bu yüzden herhangi bir insana hitap eder şekilde değil, kendine söyler gibi, bir monolog halinde yazdığını belirtir.¹⁸

Lao Tzu Çin felsefesi içinde ilk 'Tekçi' ve yine ilk Metafizik yapan filozof olarak kabul edilir.¹⁹

"Lao-tze'ye göre sadece tek bir şey vardır ki o her ne kadar tanımlanamaz ve insan anlayışının kavrayış gücünün ötesinde de olsa, bütün varlıkların kök-kaynağıdır ve bütün fiillerin / davranışların kuralı / yasasıdır. Lao-tze buna Tao der. Fakat Tao sadece evrenin oluşturucu ilkesi değildir; aynı zamanda ilk / asli madde olarak görünür."²⁰

Hackmann da benzer şekilde bir açıklama yapmaktadır. Farklı olarak o 'ebedi tao' ve 'dünyevi tao' gibi bir ayrıma gitmektedir. Olguların üstünde, saf ve boş olan ebedi tao her şeyin kurucusu ve kaderini belirleyici olarak kendini her şeyde gösterip, dünyevi tao olarak şeylerin şeklini vererek, en küçükten en büyüğüne kadar her şeyi hareket ettirendir. Tao yol demektir ve bu ona göre böyle bir yoldur.²¹

Kelime olarak Tao farklı birkaç şekilde çevriliyorsa da araştırmacılar onu Lao Tzu'nun eserinin farklı yerlerinde anlattığı şekliyle aktarmaya çalışıyorlar. Buna göre: "Evrenin akli her türlü hareketin / faaliyetin ilkesi olarak Tao isimlendirilemeyen bir şeydir ve aklın kavrayışını aşar. Bu cüziler dünyasının içinden geliştiği ilk asli madde olarak Tao bir saklı imkandır; onun suretsiz olan bir sureti vardır; onun şekilsiz olan bir şekli vardır; o karanlıkla ve en derin belirsizlikle sarılıdır."²²

¹⁷ Martin Buber, "Die Lehre von Tao", "Deutsche Denker Über China", der: Adrian Hsia, (Frankfurt: Insel Taschenbuch, 1985) s. 294

¹⁸ Peter Woo, s.33

¹⁹ Daisetz Teitaro Suzuki, s.56

²⁰ A.g.e., s.54

²¹ Heinrich Hackmann, s. 57

²² Daisetz Teitaro Suzuki, s.55

Aynı şekilde yine tao isminin Tao'yu anlatamayacağı, bunu Lao Tzu'nun zorunluluktan kullandığını, anlatabilmek için illa ki bir isme gerek duyulduğu için söylediğini anlamaktayız.

Telaffuz edilen yol (tao)
 Ebedi Yol değildir
 O'na isim olan şey,
 O'nun ebedi ismi değildir.
 İsimlidir: Yerin ve göğün başlangıcıdır.
 Bir tek ismi vardır: Herşeyin anası.
 Varlık sahibi değilken Özü anlarız.
 Varlık sahibi iken Sureti anlarız.
 Her ikisinin kaynağı da Bir'dir.
 Bunlar birer sırdır.
 Sırların sırrı.
 Harikalar kapısı.²³

Genel hatlarıyla anlatmaya çalıştığımız Lao Tzu merkezli Taoizm'i ve Tao kavramına batılı dillerde karşılık kullanılan kavramları, çevirilerde nelerin kullanıldığını aktarmaya çalışalım. Kelime olarak Tao'nun en yaygın çevirisi yol'dur. Peter Woo'nun aktarımına göre Tao için kullanılan ilk batılı kavram ise Logo'stur.²⁴Yine onun araştırmalarına göre batıda Tao çevirisi için kullanılan kavramlar ve çevirmenleri şunlardır; Debon : Yol, Ular : hat, istikamet, Rouselle : herşeyin yönlendiricisi, Federmann: Ruh, Wilhelm: anlam, amaç, Noak: Tanrı.²⁵ Bunlara karşın Çince kelime yapısı itibariyle kendisi farklı olarak, "kafa ile gezinmek", "düşünce ile gezinmek", "akıl ile hareket etme", "akıllıca yaşamak" gibi anlamlar verir.²⁶ Suzuki, Tao için "akledabilen akıl" anlamını verir.²⁷ Richard Wilhelm kelime anlamı olarak yol, yön, hal, akıl ve hakikat anlamlarını verir. Fiil halinde kullanıldığında konuşmak, söylemek veya aktarmak anlamına geldiğini belirtir. Bunun dışında yan anlamlarında çevre, bölge olarak kullanılabileceğini belirtir.²⁸

Görüldüğü gibi temelde kavram olarak Tao için birbirine yakın anlamda çeviriler yapılsa da bir bütünlük olduğunu söyleyemeyiz. Düşünce tarihi içinde böylesine zorluğa sahip değişik kavramlar vardır. Bir anlamlarıyla işaret ettikleri bir şeyin olmasından dolayı başka bir dilde kolaylıkla karşılık bulmak mümkün olsa dahi, bazı dü-

²³ Lao Tzu, Öğretiler, s.7

²⁴ Peter Woo, s. 137

²⁵ A.g.e., s. 5

²⁶ A.g.e., s.10

²⁷ Daisetz Teitaro Suzuki, s.54

²⁸ Richard Wilhelm, Laotse – Tao te king, (Köln: Eugen Diederichs verlag, 1984) s. 2

şünürlerin onları kullandığı anlamda çevirilerini yapmak zor olabilmektedir. Logos kavramının Herakleitos tarafından kullanılması gibi. Bu çalışmada bu iki düşünürün kullandığı bu iki kavramı karşılaştırmaya çalışmamızın sebebi hem kavramlara yükledikleri bu derinlik, hem de diğer yandan metinlerinin tarz olarak birbirlerine benzediklerini düşünmemiz.

Herakleitos ve Logos

Klasik felsefe tarihçileri, bazı istisnalar hariç felsefeyi Antik Yunan düşüncesiyle başlatıp buna sebep olarak da mitolojik, dinsel bir düşünceden kopuşun ve bilimsel düşüncenin temeli sayılabilecek olan akıl yürütmenin burada başladığı düşüncesini gösterir. Bu dönemi tanımlamada sıklıkla karşılaşılan tabirlerden biri “Mitos'tan Logos'a geçiş”tir. Burada mitos inancı ve hurafeleri, logos ise akli ve bilimsel sayılabilecek bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu tabir, bilebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Wilhelm Nestle tarafından kullanılmış ve 1940 yılında yayınladığı kitabına isim olarak konulmuştur.²⁹ Çağdaşlarına ve kendinden önceki birçok Felsefe tarihçisinin aksine Nestle, her ne kadar bu ismi kitabına koymuşsa da, diğerleri gibi keskin bir geçiş fikrine sahip değildir. Ona göre bazen biri diğerine ağır basıyor olmakla birlikte mitos ve logos düşüncede iç içe bulunmaktadır.³⁰ Antik Yunan düşüncesi özelinde ise Aristoteles'e kadar mitosun ağır bastığı, düşüncenin dönüşümünün birden bire gerçekleşmediğini ve uzun bir zaman aldığını belirtir.

Walter Burket, bu keskin düşünce değişimi kabulünün sebebini şöyle açıklamaktadır: “Bu durumun sebebi büyük ölçüde iki yüzyıl kadar önce başlayan ve özellikle de Almanya'da kök salan entelektüel gelişime dayanır. Gittikçe artan akademik uzmanlaşma, ideolojik koruma anlayışıyla birleşerek, tastamam izolasyon içinde, katıksız bir Klasik Yunan imgesi ortaya çıkartmıştır.”³¹

Buraya kadar olan kısımda bu konuların bahsini etmemizin sebebi, Herakleitos'un klasik felsefe tarihi kitaplarında ele alındığı şekilde ele alma zorunluluğu olmadığı, yine bu çalışmanın amacı olan ve Yunan kültürü ve düşüncesiyle bir ilgisi olmayan Lao Tzu ile de kıyaslayabilmemiz için uygun bir zeminin oluşturulabileceği inancıdır. Son elli yıldır bu tür çalışmalar zaten yapılıyor olmakla birlikte, eski “Yunan mucizesi” fikri hala geçerliliğini korumaktadır.

Ephesoslu Herakleitos, karanlık filozof olarak da anılmıştır. Çağdaşı sayılabilecek ve Antik Yunan düşüncesinin kurucusu diğer filozoflarla kıyasla hem düşünceleri hem de yaşantısı hakkında aşağı yukarı benzer miktarda bilgiler olmasına rağmen,

²⁹ Wilhelm Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, (Stuttgart: Alfred Kroner Verlag, 1940).

³⁰ Nestle, kitabın giriş bölümünde genel hatlarıyla Felsefe ve Mitoloji ilişkisini izah ettikten sonra ilerleyen başlıklar altında konuyu muhtelif örneklendirmelerle izah etmektedir.

³¹ Walter Burket, çev: Mehmet Fatih Yavuz, *Yunan kültüründe Yakındoğu etkileri*, (İstanbul: İthaki yay., 2012) s.9.

karanlık lakabı yine de verilmiştir. Hermann Diels, Herakleitos hakkındaki bilgiler ve metinlere rağmen bu şekilde anılıyor olmasını eleştirmektedir.³²

Yine klasik bir yaklaşımla Herakleitos bir doğa filozofu olarak anılmaktadır ve bazı kaynaklarda Elea okulu ile ilişkilendirilmektedir. Platon ve Aristoteles merkezli bir ilkçağ felsefesi okumasında Parmenidesin karşıt bir görüşü olarak zikredilmektedir.³³ Bunlara tamamen karşı çıkıyor olmamakla beraber, Herakleitos'u sadece bir doğa filozofu olarak ele almanın, düşüncesini tam olarak anlamaya engel olabileceğine inanıyoruz.

Herakleitos'un düşüncelerini kendinden sonra gelen bazı filozoflar kullanmış, en azından onlara atıf yapmışsa da, başka bazı büyük filozoflarda olduğu gibi, bir okul ya da geniş takipçili bir kitlesi olmamıştır.

Antik Yunan düşüncesinin doğduğu yılları birçok araştırmacı her anlamda bir yükseliş zamanı olarak aktarma eğilimindeyken, Hermann Diels aksi olarak o zamanların Yunan kültürünün bozulduğu ve aslında çökme evresinde olduğunu belirtir. Özellikle doğudan gelen akınlar sayesinde toplumsal sıkıntılar yaşandığını, Aristokrasinin zarar gördüğünü ve saf Yunan kültürünün de başka kültürlerle karıştığını belirtir.³⁴ Diels bu durumun Herakleitos düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtir. Hatırlanırsa Lao Tzu'nun düşüncesinin şekillenmesinde de benzer bir sebep görülenler mevcuttu. Bu anlamda da bu düşünürler arasında bir benzerlik olmakla birlikte, biz böylesi etkilerin olabileceğini ama yine Herakleitos düşüncesinin ortaya çıkışını açıklamakta bu sebeplerin yetersiz kalacağını düşünüyoruz.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Herakleitos'u bir doğa filozofu olarak sınırlandırmak onun düşüncelerine haksızlık olur. Açık şekilde anlaşılabilir eleştirileri olduğu gibi, farklı farklı birçok yorumda bulunulabilecek sözleri de mevcuttur. Yazdıklarından bir ahlak felsefesi, varlık felsefesi çıkartmak mümkündür ama aynı zamanda Lao Tzu'da olduğu gibi bireysel bir aydınlanma yolunu bulmak da mümkündür. Jaeger'e göre sözleri bir felsefecinin akıl yürütmesinden ziyade, hakikati tebliğ eden bir peygamberin sözlerini andırmaktadır.³⁵ Günlük bazı eleştirileri dışında sembolik bir dil kullanır ki o eleştirilerde dahi bu sembolik dilin etkisini görmek mümkündür. Sözlerinin kendinden sonraki dönemlerde, farklı eserlerden derlenmiş olması ve yer yer kopuk olması belki böylesi bir dile sahip olmasına sebep gösterilebilir ama bizce de bu açıklama yetersiz kalacaktır. Herakleitos her ne anlatmak istemişse ancak bu şekilde anlatma imkanı bulmuştur diye düşünüyoruz.

³² Hermann Diels, Herakleitos von Ephesos, (Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901) s.IV

³³ Werner Jaeger, çev: Güneş Ayas, İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi, (İstanbul: İthaki yay., 2012) s. 156

³⁴ Diels, a.g.e., s. V

³⁵ Werner Jaeger, s.158

Oswald Spengler, Teichmüller'den alıntılanarak Herakleitos'un düşüncelerini ifade etme biçimini şu şekilde tarif eder:

“Kim ki Herakleitos'da kesin kavramlar arıyorsa, boşuna zahmete girmiş olur. Herakleitos'da felsefe, sadece dikkat çekici bazı olaylar hakkında mecazi bir genellemeden oluşmaktadır. Daha keskin bir saptama istersek, Herakleitos'un düşünce biçimini bozarız.”³⁶

Anladığımız kadarıyla yazarın burada boş bir çaba olarak gördüğü, Herakleitos'un sözlerine klasik bir felsefi metin gibi yaklaşıp anlamaya çalışmaktır. Bu şekilde bir yaklaşım da gerçekten bizi birbirinden kopuk, yer yer anlamsız bir düşünceye sevk edecektir. Nitekim Herakleitos'u yorumlayan ve birbirinden çok farklı şekilde ele alan iki zıt kişiye örnek olarak Friedrich Schleiermacher ve Ferdinand Lasalle verilebilir. Schleiermacher bir Teolog olarak Herakleitos'u ele almış ve dini bir yorumda bulunmuştur.³⁷ Lasalle de sosyalist düşüncelere sahip biri olarak Herakleitos'a ilişkin sosyalist bir yorumda bulunmuştur.³⁸ Hacimsel olarak her iki çalışma da Herakleitos yorumu açısından en geniş çalışmalardır. Lakin her iki çalışma da Herakleitos'u anlamaya yönelik olmaktan ziyade, yazarların kendi düşünce dünyalarıyla Herakleitos'u anlamlandırmaya yönelik gibidir.

Bir başka Herakleitos araştırmacısı olan Jürgen Eckardt Pleines, onun düşüncesini anlamaya ve bugüne aktarabilmeye ilişkin şöyle söyler:

“Eğer Herakleitos'un kendi zamanına uygun olarak geçerli kıldığı düşünce yaklaşımıyla uğraşmak istiyorsak, ve bunu bugün ki Sanat, Bilim ve Felsefe düşüncesinin durumuna aktarmak istiyorsak, öncelikle Herakleitos'un Logos spekülasyonlarını özümsememiz gerekir. Çünkü doğal ve ahlaki dünyada sadece Logos'la görünüşe gelen ve onun sayesinde aslına sadık bir şekilde kavranan Herakleitos için felsefenin konusuydu.”³⁹

Yukarıda da örnekleri verildiği şekilde, Herakleitos düşüncesini farklı şekillerde yorumlamaya çalışan ve onun felsefesini tanımlamaya çalışan birçok başka örnekte mevcuttur. Burada örnekleri daha fazla çoğaltmadan, bu çalışmanın amacına uygun bir şekilde Logos kavramını izah etmeye başlamak uygun olacaktır. Logos en yaygın haliyle söz ya da akıl olarak çevrilmiş, böyle bir karşılık vermek uygun görülmüştür. Kullanımına bağlı olarak en yaygın kelime anlamını Guthrie derlemiştir.

“(1) Söylenen (ya da hatta yazılan) herhangi bir şey. Kurmaca olsun olmasın bir öykü ya da anlatı (...) Bir şey, durum ya da koşullarla ilgili bir açıklama (...). Haber, havadis (...). Söylev (...) Genel olarak konuşma, söyleşme (...). Bir kahinin yanıtı için

³⁶ Oswald Spengler, Heraklit: Eine Studie über den energetischen Grundgedanken seiner Philosophie, (Deutschland: C.A. Kaemmerer and Co., 1904) s. 4

³⁷ Friedrich Schleiermacher, Herakleitos der Dunkle von Ephesos, (Berlin: 1838)

³⁸ Ferdinand Lasalle, Die Philosophie Herakleitos der Dunklen von Ephesos (I-II), (Berlin: Franz Duncker Verlag, 1858)

³⁹ Jürgen - Eckardt Pleines, Heraklit, (Zürich: George Olmes Verlag, 2002) s. 59

bkz. Pindaros, Pythia, IV:59. Söylenti, rivayet (...), yaygınlıkla ya da atasözü gibi söylenen şey (...). Fark etme, kaale almak, dikkate almak. Efendisi Herakles'le konuşmaya dalarken sırtında yükü ayakta bekleyen köle Ksanthias bu anlamda şöyle der: 'Beni ya da ağrıyan omzumu logos'a alan yok.' (...). Dolayısıyla şeylerin logos'a değer olduğu söylenir (...). Çok yaygınlıkla eylem ya da olgulara karşıt olarak salt sözler, laflar anlamındadır. Sophokles, Elektra, 59: "Aslında sağ olduğum halde logos'larda ölsem ne yazar?" Herodotos, IV:8.2: "Onların logos'larına göre Okeanos yeryüzünü çepeçevre sararmış, ama gerçekte bunu kanıtlayamıyorlar;" ayrıca filozoflardan Demokritos, fr.82'de; Anaksagoras, fr. 7'de sözcüğü benzer şekillerde kullanıyor. Bu anlam en erken literatürde logos'un en çok aldatıcı konuşma anlamına gelmesiyle ilişkili olabilir (...).

Ayrıca sözlü ya da yazılı şeyler başlığı altında şu terimlere de sahibiz: antlaşma ya da anlaşma (...); emir (...); yazılı bir yapıtın bir kısmı (...); parasal anlamda hesap (...) ve böylece genel ya da benzetme yoluyla hesap verme...

(2) Daha önce geçen "fark etme" anlamı doğallıkla değer, saygınlık, şan ve ayrıca ün (...) anlamına kayar. Sophokles, Oidipous Kolonos'da 1163'te bir Tanrının korumasının logos'unun hiç de küçük olmadığı söylenir. Bu anlam Herodotos'da yaygındır: birinin gözünde logos'u olmak, Kral'ın gözünde logos'u olmak, çok ya da az logos'u olmak (...). Bir insanı "logos'a" almak ona saygı göstermektir (...).

(3) Yunanlara göre düşünme, tartma, lehte ve aleyhte olan noktaları değerlendirme kavramı sıklıkla kendi kendine konuşma biçiminde ortaya çıkar...

(4) Sözlü ya da yazılı sözcükten kolayca gelişen bir başka kavram ise neden, sebep ya da argümandır...

(5) "Boş laf" ya da "bahane" anlamlarına karşıt olarak "gerçek logos" diye bir deyim vardır, belli bir konuda ki gerçek demektir...

(6) Ölçü, tam ya da doğru ölçü...

(7) Uygunluk, ilişki, orantı....

(8) Genel ilke ya da kural... (v.s)⁴⁰

Guthrie'nin bu derlemesi, sadece felsefe içinde logos'un kullanımıyla sınırlı kalmayarak, edebiyat ve birçok alanda kullanıldığı anlamları kapsamaktadır. Tao da olduğu gibi, nasıl ki Lao Tzu o kavrama bambaşka bir derinlik katmışsa, aynı şekilde de Herakleitos da logos'a öyle bir derinlik katmıştır. Bilindiği kadarıyla Herakleitos aynı zamanda bu kavramı ilk kullanan filozoftur.

Sözlük anlamlarını aktarmaya çalıştığımız logos kavramının, araştırmacılar tarafından Herakleitos'da ne anlama geldiğine ilişkin de birkaç örnek vermek gerekecektir. Bunlara geçmeden belirtmemiz gerekir ki, Herakleitos'un sıklıkla kullandığı ya da düşüncesi içinde genel anlamda önemli olan başka kavramlar, araştırmacılar için logosu belirlemede ölçü olmuştur. Bu yorumların değişiklik arz etmesi de, Herak-

⁴⁰ W.K.C. Guthrie, çev: Ergün Akça, Yunan Felsefe Tarihi, (İstanbul: Kabalıcı yay., 1.cilt, 2011) s. 427

leitos düşüncesinde önemli gördükleri bu kavramlar olmuştur. Örneğin Herakleitos düşüncesinde ateşin önemli bir yere sahip olduğunu düşünenler logosu ateşle, harmoni'nin önemli bir yerde durduğunu düşünenler logosu harmoniyle, hakeza sürekli bir akış halini ölçü alanlarda logosu bununla ilişkilendirmiştir. Yunan felsefesi içinde logos kavramını en detaylı şekilde araştıranlardan biri olarak Max Heinze, birçok araştırmacının logos üzerine söylediklerini kıyaslamış ve hiçbirini tatmin edici bulmamıştır. Kendisinin de tatmin edici bir açıklama bulamadığını belirtip, en uygun gördüğü 'akıl yasa'sı' ya da 'nesnelere arası akıllı ilişki' karşılığını koymuştur.⁴¹ Henry Slonimski logosu tanrısal yasa olarak tarif eder.⁴² Ona göre ama Herakleitos düşüncesinin sürekli bir akışı savunmasından dolayı logos ve hiçbir kavram sağlam bir zemine oturtulamaz. Bu sürekli akış hali, hiçbir sabitin olmaması, beraberinde hiçbir kavramın ve düşüncenin de sağlıklı bir şekilde yorumlanabilmesi ve anlaşılabildiğine mani bir durumdur. Ona göre logos aynı zamanda boş bir varsayımdır. Walter Kranz Slonimski'den ileri gider ve logosu doğrudan Tanrı olarak tarif eder.

"Herakleitos'un insanlara bildireceği, fakat hiçbir zaman anlamayacakları bu yeni, o zamana kadar işitilmemiş şey nedir? Bu her şeye hükmeden bir tek tanrısal dünya kanunudur, "logos" dur. (...) Herakleitos bu dünya kanununu sezgi yoluyla, evrenin derinliklerine dalarak buluyor ve sonsuz logos'un dili olarak polariteyi (kutupluluğu) ortaya koyuyor; bu kutupluluk logos'un içeriğinin kutuplu karşıtlıklar halinde hiç sona ermeyen hareketle olan gelişmesi, serpilmesidir, bu karşıtlıklar arkasında ise "bir olan" hep hazır durmakta olup Tanrı adıyla anılır ve Tanrı'dır."⁴³

Diels de Kranz gibi logosa bir tanrısallık atfeder fakat doğrudan Tanrı olarak adlandırmaz. Herakleitos'un panteist bir inanca sahip olduğunu belirtir ve logosun gizli bir yasa, bütün varlıklar arasındaki etkileşimi sağlayan ve nihayetinde o bütünlüğü oluşturan şey olarak tarif eder.⁴⁴ Capelle'de Herakleitos'un evrende görünüş olarak var olan zıtlıkların birliğini görmüş olduğunu düşünür ve logosu evrensel bir yasa hatta tanrının kendisi olarak açıklar.⁴⁵

Logos'u Tanrı ile ilişkilendirenlerden biri de Jaeger'dir. Daha önce de belirttiğimiz gibi o, Herakleitos'un söyleme tarzını bir filozoftan çok peygambere benzetir. Logos'u Tanrı ile ilişkilendiren diğer araştırmacılardan farklı olarak Jaeger, Herakleitos'u bir panteist olarak değil sanki tek Tanrılı Semavi dinlere inanan ya da onlar hakkında bahseden biri gibi görmektedir.

⁴¹ Max Heinze, *Die Lehre der Logos in der Griechischen Philosophie*, (Oldenburg: Ferdinand Schmidt Verlag, 1872) s. 56

⁴² Henry Slonimski, *Heraklit und Parmenides*, (Giessen: Alfred Töpelmann Verlag, 1912) s. 15

⁴³ Walther Kranz, çev: Suad Y. Baydur, *Antik Felsefe*, (İstanbul: Sosyal yay., 2. baskı 1994) s. 59

⁴⁴ Diels, s. VI

⁴⁵ Wilhelm Capelle, çev: Oğuz Özügül, *Sokrates'ten önce Felsefe*, (İstanbul: Kabalcı yay., 1.cilt, 1994) s. 113

“Her şeyin kendisine göre meydana geldiği logos, henüz insanlardan saklı kalmaya devam etse de, tanrısal yasanın kendisidir. Ve şimdi filozof, kalk borusunu çalarak, insanları uyanmaya ve bu tanrısal yasanın buyruklarını yerine getirmeye çağırır. Bu teolojik cephe, Herakleitos’un yasasının “bir doğa yasası”ndan bahsettiğimizde kast ettiğimiz şeyden ne kadar farklı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bir “doğa yasası”, belirli bir gözlemlenmiş olgular kümesini ifade etmek için kullanılan genel bir tanımlayıcı formülden ibarettir. Herakleitos’un tanrısal yasası ise tamamen normatif niteliktedir. Bu tanrısal yasa, evrenin işleyişinin en yüce normudur ve bu işleyiş anlam ve değer veren şeydir.”⁴⁶

Jaeger’in bu yorumu, bizim açımızdan diğer birçok araştırmacının yorumundan daha tatmin edici gelmiştir. Buradan kurumsallaşmış anlamda bir dini inanç şüphesiz çıkartılamaz fakat genel anlamda bir inanç, inanç esaslarına yönelik bir düşünce tarzı çıkartılabilir.

Daha birçok benzer ve farklı açıklamayı burada aktarmak mümkündür. Örnekleri daha da fazla çoğaltmadan son olarak farklı bir görüş olması açısından Nestle’nin görüşünü de aktarmak yararlı olacaktır. Nestle, logosu hiçbir şekilde tanrısal bir yasa ya da tanrı ile ilişkilendirmez. Herakleitos’un 1. fragmanında geçen ‘uyanık insan’ ile ilişkilendirir ve logosun ancak bu insanlara has olduğunu ve bunun ‘Dünya aklı’ olduğunu belirtir.⁴⁷

Herakleitos ve Lao Tzu’da benzer düşünceler

Önceki bölümlerde ayrı ayrı genel hatlarıyla Herakleitos ve Lao Tzu’yu tanımaya çalıştık. Şimdi biraz daha ayrıntılı bir şekilde karşılaştırmaya çalışacağız. Öncelikle, her iki filozofa ait eldeki metinler, bir kısımları hariç sembolik bir dille yazdıkları ve bu haliyle yoruma geniş bir alan bıraktıkları için, her türlü kıyaslama yapmak mümkünmüş gibi görünmekle birlikte, kolaylıkla hataya da düşürebilmektedir. Önceden de belirttiğimiz gibi, farklı kültür ve düşünce biçimlerine ilişkin kıyaslamalar ufuk açıcı olduğu kadar, bir düşünce yolunu merkeze alarak diğerini anlamamaya da sebep olabilmektedir.

Metin olarak, Herakleitos’un düşünceleri genelde birer cümle şeklinde, Lao Tzu’nun ise daha uzun şiirler şeklinde derlenmiş eserleri elimize ulaşmıştır. Burada kıyaslama yaparken, Herakleitos’un yazdıklarını kısa olmasından dolayı doğrudan aktarıp, Lao Tzu’nun yazdıklarını ise bir iki örnek dışında, özetleyip ana kaynağa referans vererek aktaracağız.

Herakleitos ve Lao Tzu’nun metinlerinde dikkat çeken ve onların tarzlarını ayıran şeylerden biri, Lao Tzu’nun daha sakin, kızmayan ve sürekli barışa vurgu yapan bir dili, buna karşın Herakleitos’un daha sert, yer yer kızgın ve nispeten çatışmaya vurgu

⁴⁶ Werner Jaeger, s. 162

⁴⁷ Wilhelm Nestle, Die Vorsokratiker, (Jena: Eugen Diederichs Verlag, 1908), s. 34

yapan bir dilinin olmasıdır. Çatışma, savaş Herakleitos'da önemli bir yer tutar. Bunu bilindik anlamı dışında, genel olarak alemdeki bütün değişimler için kullanır. Örneğin 80. fragmanda: "Savaşın her şeyde ortak; adaletin çatışma olduğu ve her şeyin olması gerektiği şekilde çatışma sonucu meydana geldiği bilinmelidir" demektedir.⁴⁸ Buna karşın Lao Tzu 16. bölümde:

Yüce boşluğa ulaş
Ve huzur içinde ol.
Eşyaların hareket içindeki karışıklıkları karşısında
Onların dönüşlerini müşahede ederim.
Zira her şey gelişip serpildikten sonra
Kendi aslına rücu eder.
(...)⁴⁹

Herakleitos ve Lao Tzu, her şeyin olması gerektiği gibi hareket edip nihai varacağı yere vardığı konusunda ortak bir düşünceye sahip olsalar da, bu süreci Herakleitos çatışma ile, Lao Tzu huzurlu bir bakışla şeylerin belirli bir hareketten sonra asıllarına döneceğini belirtmektedir. Genel olarak belirttiğimiz gibi üsluplarında bu fark vardır. Aynı şekilde her şeyde ortak olan logos ya da Tao kavramlarını da açıklarken bu farkı görebiliriz.

"(Fr. 1) Bu her zaman mevcut olan logos'u insanlar yalnızca "işitmeden önce" değil, "işittikten sonra" da anlamıyorlar. "Her şey bu logos'a" göre olup bittiği ve ben her şeyi "doğasına göre ayırt" ettiğim ve nasıl olduğunu bildirip açıkladığım halde, söylediklerimle ve yaptıklarımınla karşılaştıklarında acemi gibi davranıyorlar. "Uykudayken" ne yaptığını unutan diğer insanlar gibi bunlar da "uyanırken" ne yaptıklarının farkında değiller."⁵⁰

Herakleitos'un bu fragmanında yine bir kızgınlığı, şikayeti olduğunu söyleyebiliriz. Buna karşın yine Lao Tzu, 25. bölümde, Tao'dan ve her şeyin ona göre hareket etmesinden bahsederken daha sakin bir üslupla düşüncesini açıklar.

Bir şey vardı, tanımlanmamış ancak tamamlanmış;
Gökyüzü ve Yeryüzü'nden önce doğmuş;
Sınırsız gibi sessiz;
Değişmeyen, bağımsız;
Yorulmadan her yerde olan;
Kısaca, dünyanın Anası

⁴⁸ Herakleitos, s.193

⁴⁹ Lao Tzu, Öğretiler, s.22

⁵⁰ Herakleitos, s. 29

Adını bilmediğim için onu Yol (Tao) diye isimlendiriyorum.
 En iyisinden, ona büyük diyorum.
 Büyüklük geniş demektir.
 Geniş, uzakta ulaşılandır.
 Uzağa ulaşmak, geri dönmektir.
 Buna göre, Yol (Tao) büyüktür
 Gökyüzü büyüktür, Yeryüzü büyüktür, ve İnsan büyüktür
 İşte bu yüzden insan
 Dünyanın dört büyüklerinden biridir.
 İnsan, yeryüzünün yollarını izler
 Yeryüzü, Gökyüzünün yollarını izler,
 Gökyüzü, Yol'un yollarını izler,
 Yol (Tao) ise, kendi yollarını izler.⁵¹

Bu iki metnin karşılaştırmasından Herakleitos'un genel olarak insanların asla bu bilinmesi gereken şeyin bilinemeyeceğini düşündüğü fikrine kapılmamız gerekir. Zira, 113. fragmanda "Düşünme herkese ortaktır"⁵² ve 116. fragmanda "Kendini tanıma ve ölçülü olma olanağı her insanda bulunur"⁵³ demektir. İnsan olarak herkesin bu bilgelige ulaşma imkanı vardır ama bu imkanı herkes kullanmamaktadır. Nitekim 2. fragmanda buna ilişkin: "Logos her şeye ortak olmasına karşın, çoğunluk sanki kendilerine özel düşünceleri varmış gibi yaşar"⁵⁴ demektir. Belki bu üslup farkının bir sebebi, Herakleitos'un doğrudan insanlara hitap ediyor gibi olması, fakat Lao Tzu'nun doğrudan kimseye hitap etmiyor ve bu yüzden zaten ideal olan insandan bahsediyor olmasıdır. Yoksa Lao Tzu 70. bölümde⁵⁵ benzer bir şekilde kendisini kimsenin anlamadığını naif bir şekilde belirtir. Neticede evvelce de belirttiğimiz gibi, her iki filozof da toplumdan bir şekilde uzaklaşmış ve bozulan toplumsal yapının dışına çıkmıştır.

Her iki filozofun da bahsettiği ve her şeyde olan o derinliği anlayabilecek insanın, bilge olan insanın özelliklerine de burada kısaca değinelim. Daha önce de belirtildiği gibi, Lao Tzu için öncelikle bilgelik için şart olan "hiç" olmaktır. Her türlü fazlalık vasıftan arınmış olmanın ancak, olunması gerektiği gibi olmak için şart olduğunu söyleyebiliriz. Herakleitos da sadeliğe ve tevazuya önem verir. "Kibir sara illetidir. Görme yanıltıcıdır (F.46)"⁵⁶ demektir. O bu sadeliği genel olarak ölçülü olmak ile tarif etmektedir ki bu bize Lao Tzu'nun "hiç olunması" durumunu hatırlatmak-

⁵¹ Lao Tzu, a.g.e., s. 31

⁵² Herakleitos, s. 113

⁵³ A.g.e., s. 269

⁵⁴ A.g.e., s. 33

⁵⁵ Lao Tzu, a.g.e., s.76

⁵⁶ Herakleitos, s.121

tadır. Herakleitos “Ölçülü olmak en büyük erdemdir. Bilgelik doğaya kulak vererek hakikati söylemek ve doğru olanı yapmaktır (F.112)”⁵⁷ der, buna karşın Lao Tzu, 22. bölümde⁵⁸ bilginin övünmemesi, gururlanmaması gerektiğini, aynı şekilde 7. bölümde⁵⁹ benliğini terk etmesi gerektiğini belirtir. Birçok başka bölümde benzer tavsiyeler vermektedir. Yine Herakleitos ve Lao Tzu, bizim kültürümüz içinde nefsi terbiye etmek olarak adlandırdığımız şeyi tavsiye etmektedirler. Herakleitos fragman 110 da “Her arzu edilenin elde edilmesi iyi değildir”⁶⁰ demektedir ve Lao Tzu 19. bölümü “Benliğini azaltmak ve isteklerine gem vurmak gerekir”⁶¹ şeklinde benzer bir şey söyleyerek bitirmektedir. Herakleitos’a nispetle Lao Tzu’ya ait daha geniş bir metne sahip olduğumuz için belkide, Lao Tzu aynı konuları farklı farklı bölümlerde başka şekillerde dile getirmiştir. Burada hepsini zikretmiyoruz, fakat bu farklı şekilde tekrar etmesi, aralarda vurgunun ve bölüm içinde ilişkinin değişmesi, ayrıca bir araştırmayı hak etmektedir.

Her iki düşünür için de bilginin özelliklerine devam edelim. 41. fragmanda Herakleitos: “Bilgelik tektir; her şeyi her şeyle yöneten düşünceyi bilmektir”⁶² demektir. Yine birçok yerde farklı şekillerde dile getiriyor olmakla birlikte, en yakın haliyle Lao Tzu’da 22.bölümde “Bilge kişi, Bir olana sarılır; böylece bütün yaratıklara örnek olur”⁶³ demektir. Herakleitos ayrıca fragman 33 de “Yasa, Bir’in kararına uymaktır”⁶⁴ demektir ki biz bunu da bilgelikle ilişkili görmekteyiz. Lao Tzu böyle bir ifadeyi doğrudan kullanmıyor olsa da, genel düşüncesini hesaba katarsak, bunu onun ağzından çıkmış bir söz gibi de düşünebiliriz. Yine Herakleitos fragman 72 de: “Her zaman bir arada buldukları şeyle, (evreni yöneten logos’la) anlaşmazlığa düşüyorlar; her gün karşılaştıkları bu şeyler onlara yabancı geliyor”⁶⁵ demektir. Bu bize yine 1. fragmanda uykuda olan yani anlayışsız insanları hatırlatmakta ki Lao Tzu bu tür insanları 41. bölümde⁶⁶ düşük seviyeli insanlar olarak adlandırmakta ve bunların, Tao’yu ittittiklerinde kahkahalarla güleceklerini, bunun da yine Tao’nun varlığı açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Herakleitos’da bu tür insanları genel olarak eleştirmekle beraber, fragman 75’de⁶⁷, dünyanın işleyişine bu halleriyle katkı sağladıklarını belirtir.

⁵⁷ A.g.e., s. 261

⁵⁸ Lao Tzu, a.g.e., s. 28

⁵⁹ A.g.e., s.13

⁶⁰ Herakleitos, s. 257

⁶¹ Lao Tzu, a.g.e., s. 25

⁶² Herakleitos, s.111

⁶³ Lao Tzu, a.g.e., s. 28

⁶⁴ Herakleitos, s. 95

⁶⁵ A.g.e., s. 177

⁶⁶ Lao Tzu, a.g.e., s. 47

⁶⁷ Herakleitos, s. 183

Bilgelik konusunda her iki düşünürün yine ortak düşüncesi, genel olarak bilgili olmak diye tarif ettiğimiz şeyden daha özel bir anlamı olduğu. Daha önce de vurguladığımız şekliyle o bütünlüğü, birliği bilmeyeyle ilgili olduğudur. Zira Herakleitos da Lao Tzu da bu özel anlamı dışında bilgiyi, aslında daha doğru bir ifadeyle bilgeliliği, önemsememektedir hatta küçük görmektedir. Fragman 40 da⁶⁸ mesela, dönemi için bilgili sayılan filozofları eleştirmektedir. Yine fragman 28 de: “En bilge sayılan kişinin bildiği ve koruduğu şey sanılardır. Adalet yalanları uyduranları da, yalanlara tanıklık edenleri de yakalayacaktır”⁶⁹ demektedir. Lao Tzu bu şekilde isim vererek kimseyi göstermese dahi, o da, bölüm 49⁷⁰ ve 71’de⁷¹ bilindik anlamda bilginin terk edilmesi, sadeleşmesi gerektiğini ve bu şekilde ortaya çıkacak, aslında kendisini insana açacak bilginin peşinde olunması gerektiğini belirtir.

Herakleitos ve Lao Tzu arasında burada ortaya çıkan bazı farklar söz konusu. Örneğin Herakleitos “Beni değil logos’u iştirerek her şeyin bir olduğunu kabul etmek bilgeliktir”⁷² derken, Lao Tzu aksi olarak, 70. bölümde⁷³ kendisine uyulması gerektiğini belirtir. Genel tavrı içinde bunu tabi ki düz bir şekilde, doğruyu sadece ben bilirim gibi anlayamıyoruz. Öyle olduğunu kabul edersek zira bu tavır genel olarak bilgelik konusunda söyledikleriyle çelişmiş olur ve söylediklerinin tam aksi bir şekilde hareket etmiş olur. Yine Herakleitos: “İnsanın yapısına değil, tanrısal olana özgüdür derin kavrayış”⁷⁴ demektedir. Lao Tzu’nun söyledikleri arasında, doğrudan bu anlama gelebilecek, derin bir kavrayışı tanrısallıkla ilişkilendirebilecek bir düşünceye denk gelmiyoruz. Her ne kadar anlattıkları, Tao ile ilişkilendirdikleri bir tanrısallığa sahip gibi görünse de, sözlü olarak doğrudan bu şekilde bir tarifi yoktur.

Herakleitos her ne kadar bir tanrıdan bahsetse de, tanrı bildiğimiz anlamda her şeyi yaratan bir tanrı değildir, bunu söylediklerinden çıkartmamız mümkün değildir en azından. Lao Tzu’da bir tanrı fikri varsa, aynı şekilde onun tanrısı için de her şeyi yaratan bir tanrı olarak bahsetmek zor. Herakleitos “Bütünün kendisi olan bu kosmos’u ne bir tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir”⁷⁵ demektedir ki bu klasik bir tanrı, tek tanrı anlayışıyla çelişir. Lao Tzu’da farklı bölümlerde varlığın sürekliliğinden bahsetmekle beraber, 40. bölümde “Gökkubbenin altındaki her şey var olandan doğar, var olanda var olmayandan doğar”⁷⁶ demektedir. Burada, bir tanrı tarafından

⁶⁸ A.g.e., s. 109

⁶⁹ A.g.e., s. 85

⁷⁰ Lao Tzu, s. 55,

⁷¹ A.g.e., s.77

⁷² Herakleitos, s.131

⁷³ Lao Tzu, a.g.e., s. 76

⁷⁴ Herakleitos, s. 189

⁷⁵ A.g.e., s. 89

⁷⁶ Lao Tzu, a.g.e., s. 46

varlığın yaratıldığına ilişkin bir yorumlama yapmak kimisi için mümkün görünüyor olabilir ama zannımızca bu isabetli bir yorum olmaz. Lao Tzu için bir tanrı varsa, ya her şey o tanrı, ya da şeyler tanrıdan bağımsız olarak mevcut fakat tanrı tarafından şekillendiriliyor gibi bir anlam çıkartabiliriz ancak. Benzer bir anlam Herakleitos için de söylenebilir.

Verdiğimiz örneklerin dışında, Herakleitos ve Lao Tzu arasında bir benzerlik olduğunu düşünen insanlar, genel olarak her ikisinin de varlığın sürekliliğinden, zıtların birliğinden, her şeyin uyum içinde ve olması gerektiği gibi olduğu düşüncelerinden ve bütün bunların da, Lao Tzu'ya göre Tao, Herakleitos'a göre logos'a bağlı olmasından dolayı, temelde bir bağ kuruyorlar. Bizce de, bu konularda biri diğerini fazlasıyla hatırlatmakta.

Sonuç:

Farklı kültür dünyalarına ait düşünceleri karşılaştırma, çok yeni bir çalışma türü olmamakla birlikte gördüğümüz kadarıyla son yüzyılda bir artış göstermiştir. Kaynaklara ulaşmanın kolaylaşmasının bunda şüphesiz bir etkisi olmuştur. Bizce ama önemli ve nispeten daha örtük bir sebep de, mevcut düşünce geleneğinin, özellikle çağdaş düşüncelerin, belli başlı ve çözümsüz gibi duran sorunlara geliştirdiği yaklaşımdan dolayı düşüncenin yer yer bir çıkmaza girdiği eleştirileridir. Buna karşın yeni bir bakış açısı için Antik Yunan'a ve sonrasında başka kültür dünyalarının düşüncesine bir eğilim gelişmiştir. Mesela Heidegger ve Wittgenstein gibi son dönemin etkili isimleri, mevcut felsefi sorunlara uygun bir yaklaşım geliştirmek için tekrar geçmişe dönmeyi ve oraları yeniden yorumlamayı tercih etmiştir. Bu çalışmalar batının düşünce kökleriyle kalmayıp, farklı insanlar tarafından farklı kültürlerle ait düşünce kökleriyle kıyaslamaları da geliştirmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, farklı kültürlerle ait düşünceleri kıyaslamamanın birçok zorluğu mevcuttur. Diğer yandan, aynı kültürün geçmişindeki düşüncelerle günümüzdeki düşünceleri arasında da benzer bir zorluktan bahsedebiliriz. Kavramların lafzen kullanımı uzun yüzyıllar boyunca değişirse de, o kavramın denk düştüğü anlamın ömrü o kadar uzun olmayabilmiştir. Bunun değişimini bazen kesin olarak tespit etmek dahi mümkün olmayabiliyor.

Herakleitos ve Lao Tzu özelinde, konuyla alakalı iki bakış açısını aktaralım. Örneğin Fritjof Capra, Herakleitos ve Lao Tzu arasında birçok benzerliği örnek göstererek, Herakleitos'un neredeyse Grek bir Taoist olduğunu belirtir⁷⁷. Diğer yandan, örneğin Günter Wholfart, batı ve doğu düşüncelerini genel olarak kıyaslamamanın sakıncalarından bahsettikten sonra, Lao Tzu ve Herakleitos özelinde, bu iki düşünürün her ne kadar benzerlikleri olsa dahi, birbirinden tamamen ayrı bir hakikat ve tanrı

⁷⁷ Fritjof Capra, çev: K.H. Ökten, Fiziğin Tao'su, (İstanbul: Arıtan yayınevi, 1991) s.167

algılarına sahip olmalarından dolayı, benzerlik kurmanın yanlış olduğunu belirtir⁷⁸. Her iki bakış açısı da ilginç bir şekilde benzer ortak düşünceleri farklı yorumlayarak haklılığını göstermeye çalışmaktadır. En nihayetinde, birinin diğerinden daha doğru olabileceği, nesnel verilerden ziyade kişilerin şahsi tercihleriyle belirlenmektedir.

Çalışma boyunca, genel hatlarıyla Herakleitos ve Lao Tzu'nun düşüncelerini açıklayıp, logos ve Tao kavramlarının bilinen anlamlarını aktarmaya çalıştık. Bu iki kavramı özellikle seçmemiz, her iki düşünürün de felsefelerinde önemli ve kilit bir noktada durduklarına inanmamızdır. En azından Lao Tzu da açıkça öyle olan bu önemin, benzeri bir şekilde Herakleitos ve logos kavramları arasında da olduğunu kabul ediyoruz. Kelime anlamı itibarıyla Logos ve Tao aynı kelimelerin farklı dillerdeki karşılığıdır iddiasında bulunmamız, mevcut veriler ışığında uygun olmayacaktır. Her ne kadar aktardığımız gibi, Tao'nun batı dillerinde ilk çevirilerinden biri logos olsa da, sonraları bu kullanım terk edilmiştir. Bunun, logos'un Herakleitos'un kullandığı anlamdan farklı bir anlam kazanmış olmasından olabileceği de düşünülebilir tabi ki ama bu yine sınırları zorlamak anlamına gelecektir.

⁷⁸ Günter Wohlfart, *Der Philosophische Daoismus*, (Köln: Edition Chora Verlag, 2001) s. 166, 167

Kaynakça:

- Buber, Martin. «Die Lehre von Tao.» *Deutsche Denker über China* içinde, yazar Adrian Hsia, 282-318. Frankfurt: Insel Taschenbuch, 1985.
- Burket, Walter. *Yunan kültüründe Yakındoğu etkileri*. Çeviren Mehmet Fatih Yavuz. İstanbul: İthaki yayınları, 2012.
- Capelle, Wilhelm. *Sokrates'ten önce Felsefe*. Çeviren Oğuz Özügül. Cilt 1. İstanbul: Kabalacı yayınları, 1994.
- Çapra, Fritjop. *Fiziğin Tao'su*. Çeviren Kaan H. Ökten. İstanbul: Arıtan yayınevi, 1991.
- Diels, Hermann. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1903.
- Diels, Hermann. *Herakleitos von Ephesos*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1901.
- Guthrie, W.K.C. *Yunan Felsefe Tarihi*. Çeviren Ergün Akça. Cilt 1. İstanbul: Kabalacı yayınları, 2011.
- Hackmann, Heinrich. *Chinesische Philosophie*. München: Verlag Ernst Reinhardt, 1927.
- Heinze, Max. *Die Lehre der Logos in der Griechischen Philosophie*. Oldenburg: Ferdinand Schmidt Verlag, 1872.
- Herakleitos. *Fragmanlar*. Çeviren Cengiz Çakmak. İstanbul: Kabalacı yayınevi, 2009.
- İzutsu, Toshihiko. *Taoculuk'daki Anahtar Kavramlar*. Çeviren Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs yayınları, 2003.
- Jaeger, Werner. *İlk Yunan Filozofarında Tanrı Düşüncesi*. Çeviren Güneş Ayas. İstanbul: İthaki yayınları, 2012.
- Kranz, Walther. *Antik Felsefe*. 2. Çeviren Suad Y. Baydur. İstanbul: Sosyal yayınları, 1994.
- Lasalle, Ferdinand. *Die Philosophie Herakleitos der Dunklen von Ephesos*. Cilt I-II. Berlin: Franz Duncker Verlag, 1858.
- Nestle, Wilhelm. *Die Vorsokratiker*. Jena: Eugen Diederichs Verlag, 1908.
- Nestle, Wilhelm. *Vom Mythos zum Logos*. Stuttgart: Alfred Kroner Verlag, 1940.
- Pleines, Jürgen - Eckardt. *Heraklit*. Zürich: George Olmes Verlag, 2002.
- Schleiermacher, Friedrich. *Herakleitos der Dunkle von Ephesos*. Berlin: B. Reimer verlag, 1838.
- Slonimski, Henry. *Heraklit und Parmenides*. Giessen: Alfred Töpelmann Verlag, 1912.
- Spengler, Oswald. *Heraklit: Eine Studie über den energetischen Grundgedanken seiner Philosophie*. Deutschland: C.A. Kaemmerer and Co, 1904.

Suzuki, Daisetz Teitaro. *Çin Felsefesi Tarihi*. Çeviren Ahmet Aydoğan. İstanbul: Say yayınları, 2012.

Tzu, Lao. *Bilinmeyen Öğretiler*. Çeviren İsmail Taşpınar ve Amine Gülşah Coşkun. İstanbul: Kaknüs yayınları, 2007.

Tzu, Lao. *Öğretiler*. Çeviren İsmail Taşpınar. İstanbul: Kaknüs yayınları, 1999.

Wilhelm, Richard. *Laotse Tao te king*. Köln: Eugen Diederichs Verlag, 1984.

Wohlfart, Günter. *Der Philosophische Daoismus*. Köln: Edition Chora Verlag, 2001.

Woo, Peter K.Y. *Begriffsgeschichtlicher Vergleich Zwischen Tao, Hodos und Logos bei Chuang Tzu, Parmenides und Heraklit*. München: Universitaetsbuchhandlung Heinrich Frank, 1969.

Yu-Lan, Fung. *Çin Felsefesi Tarihi*. Çeviren Fuat Aydın. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, 2009.

